

Prusowie i Wielki Step

**Ślady tradycji stepowych koczowników
u zachodnich Bałtów**

Recenzent
dr hab. Mirosław J. Hoffmann

Redaktor Wydawnictwa
Katarzyna Ambroziak

Tłumaczenie streszczenia
Ryszard Łupieniak

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Rutka

Ilustracja na okładce
Rys. Agnieszka Dmitruczuk na podstawie: G. Iwanowska, *Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań* [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, t. 1, red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa–Białystok 2015, s. 32

Opracowanie rycin
Agnieszka Dmitruczuk

Skład i łamanie

PRACOWNIA

Publikacja sfinansowana ze środków Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-589-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Witold Świątosławski

Prusowie i Wielki Step

**Ślady tradycji stepowych koczowników
u zachodnich Bałtów**

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2023

Spis rzeczy

Wstęp	7
1. Rola koni w obrzędowości Prusów	14
1.1. Konie w obrzędowości pogrzebowej	14
1.2. Napój alkoholowy z mleka klacz	29
2. Zabytki o stylistyce stepowej	37
2.1. Części rzędów końskich i oprządzenia jeździeckiego	37
2.1.1. Siodła	37
2.1.2. Strzemiona	40
2.1.3. Węździdła	49
2.1.4. Główka pejcza	52
2.2. Broń	54
2.2.1. Metalowe okucia pochew broni jednosiecznej	54
2.2.2. Łuk refleksyjny	59
2.2.3. Groty strzał	62
2.2.4. Hełmy	70
2.3. Elementy pasów	75
2.3.1. Sprzączki	75
2.3.2. Okucie końca pasa	77
2.3.3. Rozdzielacz rzemieni	79
3. Antropomorficzne rzeźby kamienne	82
4. Tatarzy na terenach państwa krzyżackiego w Prusach – zarys dziejów	89
Wnioski	100

Prussians and the Great Steppe. Traces of Steppe Nomad Traditions in the Western Balts (Summary)	109
Bibliografia	122
Źródła	122
Opracowania	124
Netografia	142
Spis rycin	143

Wstęp

Świat zawsze był mały.

„Szlak jedwabny”, „szlak bursztynowy” – to nie tylko nazwy dróg, którymi poprzez kontynenty na dystansach tysięcy kilometrów wędrowali ludzie, idee i rzeczy, ale i symbole powszechności potrzeby dalekosiężnych kontaktów. Także i Prusowie, mieszkający na południowo-wschodnich wybrzeżach Bałtyku, nie pozostawali w izolacji od otaczających ich światów. W dotychczasowych poszukiwaniach obcych śladów w kulturze Prusów i ich bezpośrednich przodków najsilniej akcentowane były oddziaływania ze strony Germanów (zarówno tych z Niżu Europejskiego, jak i Skandynawii). W mniejszym stopniu dostrzegano wpływy słowiańskie. Od dawna zwracano też uwagę na wczesnośredniowieczne relacje o dziwiących innych Europejczyków obyczajach Prusów, chowających swych zmarłych wraz z końmi i upijających się sfermentowanym, kobyliim mlekiem. Kierowały one uwagę na tereny odleglejsze od światów Germanów czy Słowian – na Wielki Step i mieszkające na nim dawniej ludy niemające stałych osad, prowadzące wędrowny tryb życia.

Dynamika przemieszczania się tych koczowników w starożytności i średniowieczu na wyjątkowo rozległej przestrzeni od azjatyckiego Dalekiego Wschodu do południowo-wschodniej Europy, liczącej w prostej linii ponad 8 tysięcy kilometrów, a także ich kontakty z licznymi cywilizacjami sąsiadującymi z terenami stepowymi powodowały, że choć postrzegani przez osiadłych Europejczyków jako przede wszystkim niebezpieczni, trudni do pokonania agresorzy byli też tymi, którzy przynosili do Europy nowe idee i wynalazki, częstokroć wyjątkowo ważne dla przemian cywilizacyjnych (np. wysokie siodło ze strzemiionami czy proch strzelniczy), a niekiedy pozornie mniej znaczące (np. powszechne do dziś nożyce dźwigniowe). Ślady wpływów ludów stepu dostrzegane są u wielu dawnych ludów europejskich.

Świat Prusów nie sąsiadował z Wielkim Stepem (ryc. 1). Według Piotra z Dusburga, żyjącego na przełomie XIII i XIV w., ziemie pruskie ograniczała na zachodzie dolna Wisła, na północy „słone morze” (czyli Bałtyk), od wschodu Niemen, od południa słowiańskie Mazowsze. Mieszkali tu Pomezanie, Warmowie, Natangowie, Sambowie, Nadrowowie, Skalowowie, Sudowowie (Jaćwingowie), Galindowie, Bartowie¹. Byli oni, jak na to wskazuje ta długa lista, choćby z powodu bliższych kontaktów z sąsiadami (wschodnimi Bałtami, Słowianami wschodnimi i zachodnimi, Skandynawami), zróżnicowani etnicznie i kulturowo, choć skali odmienności nie potrafimy dziś w pełni dowodnie i precyzyjnie ustalić. Przekonanie jednak o ich wzajemnej bliskości i jednocześnie odmienności językowej i kulturowej od sąsiadów spowodowało wyodrębnienie grupy kulturowo-etnicznej i opisanie ich sztuczną, sformułowaną na potrzeby działań badawczych nazwą – zachodni Bałtowie.

Nie sposób na obecnym etapie badań rozstrzygnąć kwestii etno- i topogenezy Prusów ani jednoznacznie ustalić, których wymienionych wyżej ludów, zaliczanych dziś do zachodnich Bałtów, etnonim ten dotyczył. Sformułowano oczywiście liczne hipotezy proponujące rekonstrukcje dziejów różnych (jak się domyślamy) populacji mogących zamieszkiwać południowo-wschodnie rejony nadbałtyckie u schyłku starożytności. Sięgano często do źródeł pisanych ze schyłku świata antycznego. Najczęściej wykorzystywano wzmianki o *Ostiatoi* w opisie podróży Pyteasa z Marsylii, który jakoby miał dopłynąć do Bałtyku w drugiej połowie IV w. p.n.e., odwoływano się do słynnych *Aesti* – wschodnich sąsiadów Germanów – wspomnianych przez Tacyta w jego dziele z I w. n.e., do opisu Europy Klaudiusza Ptolemeusza, lokującego w II w. n.e. zbierających bursztyń *Osioi* nad morzem (zapewne bałtyckim), a także Jordanesa, twierdzącego w VI w., że *Aesti* żyli na wschód od dolnej Wisły. W różnych zapisach nazwa *Estowie* pojawia się licznie w tekstach wczesnośredniowiecznych, poczynając

¹ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, kom. J. Wenta, Toruń 2005, s. 43–44.

Ryc. 1. Schematyczny zasięg terytoriów zachodnich Bałtów (a) i ludów stepu (b) we wczesnośredniowiecznej Europie

Źródło: rys. Agnieszka Dmitruczuk.

np. od Einharda i relacji Wulfstana z IX w. po kronikę Saxo Gramatyka z przełomu XII i XIII w. Początkowo opisywano nią ogólnie wschodnich, nadbałtyckich sąsiadów Słowian. Od końca XII w. nazwy tej używano, relacjonując konkretnie o ugrofińskich mieszkańcach ziem leżących na południe od Zatoki Fińskiej².

² Najnowsze propozycje interpretacyjne wspomnianych wyżej źródeł pisanych o Estiach i podsumowania tej tematyki znaleźć można m.in. w: J. Powierski, *Najdawniejsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1965, t. 2, s. 161–183; W. Długokęcki, *Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku*, „Pruthenia” 2006, t. 2, s. 9–54; W. Nowakowski, *Korzenie Prusów. Stan i możliwości badań nad dziejami*

To wielokrotne i wielowiekowe wspomnianie o Estach w starożytności i we wczesnym średniowieczu skłoniło wielu zainteresowanych tematyką Bałtów do prób wyjaśnienia, kim byli Estiowie i czy w ogóle, a jeśli tak, to w jakim stopniu można wiązać ich z zachodnimi Bałtami. Wykorzystując te same informacje źródłowe, przedstawiano różne – często skrajnie odmienne – propozycje, zarówno opowiadające się za autochtonizmem Bałtów zachodnich nad Bałtykiem, jak i za ich stosunkowo późnym uformowaniem się (lub napływem ze wschodu?) na terenach między dolną Wisłą i Niemnem.

Nierozstrzygnięta jest więc też kwestia ewentualnych powiązań Estów z Prusami. Najstarsza znana nam dziś wzmianka, w której niektórzy dopatrują się nazwy etnicznej Prusów (*Bruzi*), znajdująca się w dziele tzw. Geografa Bawarskiego, pochodzi z połowy IX w.³ Kolejne zapisy, np.: *Burus* (Ibrahim Ibn Jakub), *Pruzze* (*Dagome iudex*), *terram Pruzorum* (Brunon z Kwerfurtu) pochodzą dopiero z drugiej połowy X w.⁴

Sama nazwa *Prusowie* generuje wiele różnorodnych propozycji etymologicznych⁵, z których żadna nie znalazła powszechniejszej akceptacji. Wśród tych licznych hipotez jest też wiążąca nazwę *Prusowie* z nazwą grupy etnicznej *Buruszowie*, zamieszkującej dziś w północnym Pakistanie⁶, co skłoniło Piotra Szczurowskiego do zadania pytania – czy jakaś grupa przodków tego ludu „nie włączyła się do migracji Hunów

plemion bałtyjskich w starożytności i początkach średniowiecza, „Pruthenia” 2006, t. 1, s. 11–40; J. Kolendo, *Ziemie u południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku w źródłach antycznych*, „Pruthenia” 2009, t. 4, s. 11–41; A. Bitner-Wróblewska, W. Wróblewski, *Aestii Tacyty. Kim naprawdę byli?*, „Barbaricum” 2015, t. 11, s. 65–78; W. Wróblewski, *Zagadkowy lud Bruzzi [w:] Materiały do archeologii Warmii i Mazur*, t. 1, red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa–Białystok 2015, s. 295–307; P. Szczurowski, *Prusowie – Prūsai*, Sandomierz 2021.

³ Identyfikacja *Bruzi* Geografa Bawarskiego z Prusami jest oczywiście jedynie przypuszczeniem i to, zważywszy, że autor ten zapisał ich jako mieszkających nad rzekami Enns i Renem (dzisiejsza Bawaria), przez niektórych kwestionowanym.

⁴ Najnowsze omówienie tego tematu zob. W. Długokęcki, *Uwagi o genezie i rozwoju...*, s. 11–13.

⁵ Por. *ibidem*, s. 18–19; Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 2000, s. 5–8.

⁶ J. Pstrusińska, *Mikroskop i luneta w badaniach językoznawczych. Rozważania o nazwie Prusy*, „Świat Inflan. Pismo literacko-naukowe” 2020, R. 17, nr 5(213), s. 2–3.

i Awarów, by na koniec końców zawędrować nad Bałtyk”⁷? Byłoby to jednoznaczne powiązanie Prusów z Wielkim Stepem, jednak brak przesłanek związków tego ludu z Buruszami (przynależność do różnych rodzin językowych, wyraźne odmienności antropologiczne i kulturowe), poza nikłym podobieństwem nazw, skłania raczej do uznania tego podobieństwa za przypadkowe.

Mimo wspomnianej wyżej naszej niewiedzy o przodkach Prusów nie ulega jednak wątpliwości, że proces wyodrębnienia się zachodniej części bałtyjskiej populacji musiał nastąpić przed średniowieczem, być może w ostatnich wiekach starożytności⁸. Zdaniem niektórych wskazuje na to choćby zbieżność nazw wymienionych w II w. n.e. przez Klaudiusza Ptolemeusza: *Galindai* i *Sudinoi* z wczesnośredniowiecznymi *Galindi/Galindae* i *Suduvite/Sudovite*. Zakres chronologiczny zainteresowań tematami związanymi z Prusami musi więc obejmować czasy co najmniej od ostatnich wieków starożytności po wczesną nowożytność, kiedy to język pruski praktycznie zaniknął.

Niestety znaczne są dysproporcje ilości informacji o kulturze materialnej i duchowej Prusów z różnych etapów ich dziejów. Znaleźiska archeologiczne i nieliczne źródła pisane wyraźniej przedstawiają świat pruski schyłku starożytności i wczesnego średniowiecza niż późnego średniowiecza i nowożytności, kiedy to ich etniczna likwidacja stała się procesem nieuchronnym i szybko postępującym. Skutkiem tego jest stosunkowo pokaźna już liczba książek i artykułów o wczesnośredniowiecznych Prusach i ich przodkach. Z początków nowożytności mamy co prawda kilka pozycji częściowo poświęconych dziejom i kulturze tego ludu, autorstwa świątłych autorów z Prus i Polski⁹,

⁷ P. Szczurowski, *Prusowie – Prūsai...*, s. 72.

⁸ Spotykane niekiedy hipotezy, że mogło to nastąpić już na początku epoki żelaza, a nawet w epoce brązu, należy uznać za mało prawdopodobne. Złożoność, dynamika i nieustanna zmienność przekształcania się etnosów i brak w tych kwestiach precyzyjniejszych informacji źródłowych nakazują konieczność zachowania wyjątkowej ostrożności wnioskowania.

⁹ Np. C. Henneberger, *Kurtze und warhafftige Beschreibung des Landes in Preussen*, Königsberg 1584; Lucas David, *Preussische Chronik*, Königsberg 1812; Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Pruessischer Historien*, Frankfurt und Leipzig

ale w zasadzie komentują one jedynie wcześniejsze źródła pisane, sięgając nawet do dzieł starożytnych, natomiast w znikomym stopniu dokumentują zanikającą wówczas, ale jeszcze żywą tradycję pruską¹⁰. Prace te są też w znacznym stopniu przesiąknięte demonstracjami znajomości tekstów autorów antycznych, powtarzaniem ich, trudnymi do zweryfikowania wiadomościami o ludach zamieszkujących tereny odległe od nadśródziemnomorskiego świata, nierzadko wykorzystywanymi do formułowania wniosków o prymitywności kultury Prusów z czasów przedkrzyżackich. Wymagają więc szczególnej ostrożności w interpretowaniu zawartych w nich informacji. To na tych wcześnie nonowożytnych stronach znaleźć można pierwsze sugestie dotyczące związków Prusów z Wielkim Stepem. Na przykład Marcin Kromer zawarł w swojej *Kronice polskiej*, wydanej po raz pierwszy w połowie XVI w., domniemanie, że podobieństwo nazw wskazuje na pochodzenie Jaćwingów od sarmackich Jazygów¹¹. Supozycja ta spotkała się w kolejnych wiekach z akceptacją wielu historyków, m.in. Stanisława Sarnickiego, Adama Naruszewicza, Teodora Narbutta, Ernestusa Henniga, Joachima Lelewela, Pavola Šafárika¹². Dziś przypuszczenia tego nie podzielamy¹³, a hipotezę Marcina Kromera postrzegamy jako jeden z nierzadkich przykładów szukania sarmackich przodków różnych europejskich nacji (np. Polaków) przez wczesnonowożytnych autorów i łatwo wierność akceptacji przypadkowych podobieństw językowych.

1684; *Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim* wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego, Sanok 1857; J. Leo, *Dzieje Prus. Z braniewskiego wydania roku 1725 przełożył bp Julian Wojtkowski*, Olsztyn 2008.

¹⁰ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, Gdańsk 1986, s. 14.

¹¹ *Kronika polska Marcina Kromera...*, s. 155.

¹² A. Kamiński, *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, s. 150–151.

¹³ Najnowsze omówienie hipotez dotyczących genezy nazwy Jaćwingowie zob. A. С. Кибинь, *От Ятвязи до Литвы: Русское пограничье с ятвягами и литвой в X–XIII веках*, Москва 2014, s. 52–54.

Wnioskowanie o kontaktach, wzajemnym poznawaniu i akceptowaniu tradycji kulturowych różnych ludów w przeszłości powinno wynikać ze studiów interdyscyplinarnych. Niestety, nie zawsze stan badań na to pozwala. Analizy języka (języków?) zachodnich Bałtów w aspekcie poszukiwania ewentualnych obcych wpływów nie zostały na większą skalę zrealizowane. Nie dysponujemy więc językoznawczymi konfrontacjami języka pruskiego z językami ludów stepu. Nie zrealizowano też jak dotąd tak modnych obecnie, szerszych badań genetycznych. Populacja pruska w ujęciu antropologicznym i genetycznym nie jest dobrze rozpoznana. Więcej uwagi poświęcili Prusom historycy i archeolodzy. Dostrzegali oni, że choć od świata stepowych koczowników oddzielał ziemie pruskie szeroki na co najmniej półtora tysiąca kilometrów pas terytoriów zamieszkałych przez wschodnich Bałtów i Słowian, to są tropy, skłaniające do refleksji o obecności w pruskiej kulturze duchowej i materialnej śladów obyczajowości nomadów Wielkiego Stepu. W ich poszukiwaniach zwracano uwagę na rolę koni u Prusów, a szczególnie na picie sfermentowanego kobyłego mleka i obecność koni w obrzędowości pogrzebowej, występowanie wśród darów grobowych elementów rzędów końskich, niektóre formy militariów oraz na antropomorficzne rzeźby kamienne, zwane popularnie „pruskimi babami”. Warto zebrać te tropy, sygnalizowane najczęściej na marginesach prac poświęconych innym tematom, poszukać nowych, ocenić je i podjąć próbę odpowiedzi na pytanie o skalę obecności śladów wskazujących na wykorzystywanie przez Prusów idei powstałych na Wielkim Stepie.

